

Юрченко З. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології ДВНЗ
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ
e-mail: iurchenko_z@i.ua
ORCID ID 0000-0002-4655-9382

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ АКТУАЛІЗАЦІЇ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ НА ЗАСАДАХ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ

У статті здійснюється теоретичний аналіз психологічного підґрунтя актуалізації наукового потенціалу особистості. Конкретизуються складові механізми розвитку особистості ученого за культуротворчою моделлю. Систематизується спектр особистісних психологічних новоутворень, які виникають у дослідника внаслідок оволодіння ним культурою наукової праці, що є запорукою її успішності.

Ключові слова: науковий потенціал особистості, психологічні механізми, умови актуалізації, культуротворча модель розвитку дослідника.

Постановка проблеми. Сучасний науковий поступ потребує таких особистостей, які, здолавши шлях культуроосвоєння, культурокористування, долучаться до культури ціннісних критеріїв й уподобань, тобто — до культуротворення. Тому постає фундаментальне питання про створення культуротворчої моделі актуалізації наукового потенціалу особистості.

Психологічні умови та механізми розвитку наукового потенціалу особистості в контексті культуротворчої моделі розглядаються нами як певні незалежні величини, що здійснюють вплив на складові наукового потенціалу та рівні його актуалізації як системного утворення. Отже, саме культурологічний підхід, обраний нами як провідний, дозволяє розглядати проблему формування особистісних якостей дослідника, науковця через призму загальнокультурного фону соціуму.

Однак теоретичний аналіз наукового доробку дослідження особливостей розвитку наукового потенціалу (див.: [1; 2; 3; 12]) дозволив виявити дві базових суперечності, що відображають такі неузгодженості:

– між усвідомленням необхідності опанування культурними знаннями і досвідом та неготовністю приймати цінності культурооволодіння й культуротворення як керівництво до дії;

– між рівнем сформованості дослідницької культури і вимогами, що характеризують особистість як таку, що володіє способами організації культурної дослідницької діяльності.

Розв'язання даних суперечностей буде сприяти активізації дослідницької діяльності тих, хто навчається, орієнтації їх на творчість і, врешті решт, на культурне становлення, що на практиці забезпечить розгортання суб'єктної позиції особистості.

Крім того, у визначенні вченими сутності психологічного механізму, психологічних умов як психологічних ресурсів для досягнення людиною високих результатів у дослідницькій діяльності, виокремились три основні точки зору. По-перше, у межах природничо-наукової парадигми розвитку наукового психологічного знання, для якої головне — пояснення причин явища. По-друге, з виникненням у фізіології ідеї регуляції (І. М. Сеченов) у динаміці психічного процесу (С. Л. Рубінштейн, О. В. Брушлінський та ін.) (див.: [6; 14]).

По-третє, з розвитком ідей системно-структурного підходу (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв та ін.) (див.: [8; 9; 13; 14]) виникає поняття функціонального органу як конкретної цілісної конфігурації, що складається з певних компонентів й забезпечує виконання тих чи інших регулятивних функцій. Такий функціональний орган не тільки виконує функцію психологічного механізму, але і є ним по суті.

Отже, «психологічний механізм» є широким поняттям і являє собою сукупність факторів, умов, закономірностей взаємодії людини з оточуючою дійсністю, які забезпечують її

функціонування у світі. По суті психологічний механізм являє собою постійно діючу або ситуативну цілісну психо-логічну систему, що забезпечує функціонування й розвиток особистості. Таке тлумачення сутності психологічного механізму потребує розкриття змісту його психологічної системи у контексті актуалізації особистісного наукового потенціалу.

Результати теоретичного аналізу. Виходячи із наявних теоретико-методологічних підходів (див.: [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]) на яких ґрунтується дослідження, психологічний механізм ми розглядаємо як психологічну систему засобів функціонування й розвитку наукового потенціалу особистості.

Концептуальну основу дослідження психологічних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості в контексті культуротворчої моделі складають наступні положення:

- основою систематизації психологічних механізмів розвитку наукового потенціалу є структура наукового потенціалу особистості та рівень її функціонування;

- один психологічний механізм може включати в себе інші механізми, а сам, у свою чергу, входить в будь-який більш загальний психологічний механізм. При цьому усім психологічним механізмам притаманні особливості механізму інтеріоризації як «механізму механізмів»;

- кожен психологічний механізм включає в себе у різному співвідношенні процеси диференціації та інтеграції як базові у розвитку і становленні людини в культурі;

- психологічний механізм як система складається із підсистем, ступінь активізації яких неоднаковий й залежить від того, для виконання якої саме функції наукового потенціалу вони необхідні.

На основі цих теоретичних положень нами було виокремлено групи психологічних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості залежно від рівня узагальненості та рівня функціонування.

Так, за рівнем узагальненості у нашому дослідженні виділено системні психологічні механізми, що забезпечують розвиток (створення і реалізацію) наукового потенціалу особистості як цілісного утворення та конкретні психологічні механізми, що забезпечують виконання та розвиток окремих функцій наукового потенціалу.

За рівнем функціонування виокремлюємо психологічні механізми на рівні окремої особистості (психологічні) та психологічні механізми на рівні малої соціальної групи, марковані як «соціально-психологічні».

Обвиокремленні системоутворюючих механізмів розвитку наукового потенціалу особистості ми спираємось на запропоновану нами трьохмірну модель простору наукової праці: наукова діяльність, наукове спілкування і особистість вченого. Ґрунтуючись на аналізі психолого-педагогічних досліджень творчості загалом і наукової — зокрема, доцільно означити творче начало як провідне в утворенні особистості ученого. Водночас, за Л. С. Виготським і С. Л. Рубінштейном (див.: [8; 14]), зміст поняття «творчість» найбільш виразно втілюється в особистісній якості «самостійність».

Самостійність як системоутворююча властивість особистості ученого інтеріоризується, у свою чергу, у таких системних психологічних механізмах розвитку наукового потенціалу:

- ціннісно-сміслові механізми;
- механізми саморегуляції (самопізнання, зв'язок ідентифікації і відчуження, зв'язок самоактуалізації із задоволеністю);
- рефлексивні механізми (предметна, системна та метарефлексії).

Так, за гуманістичними філософськими концепціями ХХ ст., культуротворчість у її ціннісно-сміслових механізмах є однією із сутнісних характеристик людини у цілому (М. О. Бердяєв, А. Гелен та ін.). Зокрема, за А. Бергсоном, саме «потреба у творчості» визначає основні «життєві поривання» людини. При цьому творчість спрямовується не лише назовні, але й усередину — на самопізнання й творення власного Я, нових можливостей розуму і волі.

Об процесі культуротворення формуються такі значущі особистісні новоутворення як особлива внутрішня позиція, розвинута творча уява і узагальнення переживань, спираючись на які людина розширює межі зо-внішнього світу завдяки своїй цілеспрямованій і продуктивній активності. Результатом і механізмом культуротворення постає певне мотиваційно-ціннісне ставлення особистості до дослідницької діяльності.

Проте традиційна освітня модель, побудована на принципах раціональ-но-нормативного підходу, не здатна створити умови для сучасного культу-ротворчого процесу, у якому становлення особистості передбачає не лише входження у культуру науки, але й продукування її цінності як такої.

Зокрема, наявні зовнішні (соціально-психологічні) та внутрішні умови розвитку наукового потенціалу особистості відображають такі акмеологіч-ні суперечності:

- відсутність повноцінного взаємозв'язку між фаховою освітою, науко-во-дослідницькою і практичною діяльністю та вимогами суспільства до ін-теграції освітньої, наукової і практичної діяльності;

- посилення невідповідності змісту освіти, освітніх технологій сучас-ним вимогами та завданням забезпечення конкурентоспроможності укра-їнської освіти на світовому ринку освітніх послуг;

- між необхідністю реалізації культуротворчої моделі актуалізації на-укового потенціалу особистості в освітньому процесі й наявним рівнем те-оретичного розуміння дієвості системи психолого-педагогічних ідей щодо розвитку наукового потенціалу в контексті культуротворення із врахуван-ням особливостей оволодіння фаховою і науковою діяльністю, вікових за-кономірностей.

Аналіз культуротворчого методологічного підходу дозволяє також кон-кретизувати складові системи внутрішніх психологічних умов ефективнос-ті розвитку наукового потенціалу особистості, а саме:

- поєднання діагностики й самодіагностики особистісних потенційних можливостей щодо пізнавальної діяльності;

- розвиток ціннісно-сислового ставлення особистості до пізнання та його продуктів;

- створення культуротворчої діалогічності у пізнанні;

- побудова проблемно-ситуативного простору за аналогією із науковою, професійною діяльністю і життєвими реаліями;

- надання свободи вибору стратегії міждисциплінарного культуротвор-чого пошуку на засадах збагачення індивідуального пізнавального досвіду особистості;

- послідовне ускладнення дослідницької діяльності, оволодіння науко-вими методами й інформаційно-комунікативними технологіями пізнання за умов невизначеності.

Загалом психолого-педагогічні умови актуалізації наукового потенці-алу особистості мають системно-інтегративний характер та забезпечують успішне формування особистості дослідника у процесі культурогенезу.

Як відомо, підходи гуманістичної психології (А. Маслоу) розглядають самоактуалізацію як системний механізм розвитку особистості, її смис-лового поля. Так, самоактуалізація у сфері наукової діяльності дозволяє осмислити її життєву важливість для особистості, породити особистісний смисл цієї діяльності, піднести на новий ступінь не лише діяльність, але й самого себе у своєму розвитку. Водночас якщо інтенція самоактуалізува-тися як природна особливість притаманна кожній людині (К. Роджерс та ін.), то здатність до самоактуалізації реально набувається лише тією осо-бистістю, яка успішно здолала шлях індивідуалізації (А. Юнг), набула зрілос-ті, тобто створила структурований простір особистісних смислів.

А відтак на началах оволодіння особистістю культурою наукової праці одним із завдань педагогічної системи «науковий потенціал особистості» є завдання перетворення інтенції самактуалізації у здатність самоактуалізу-ватися як особистісну компетентність.

Як відомо, наукова творчість — це співтворчість на засадах колектив-ного начала, наукове знання кристалізується у різноманітних контекстах спілкування — у партнерстві, діалозі, дискусії тощо. Однак це й відчужує особистість ученого від її індивідуальності, робить її конформною. Водно-

час відчуження, зберігаючи «самість», індивідуальність особистості дослід-ника, ставить його в опозицію до наукового співтовариства, позбавляючи можливості самоактуалізуватися.

Отже, механізмом, що запускає розвиток наукового потенціалу особис-тості, є зв'язок самоактуалізації із задоволеністю дослідницькою діяль-ністю. Задоволеність розглядається

нами як ступінь співвіднесення лю-диною своїх актуальних і потенційних можливостей у сфері науки, свого актуального рівня розвитку із вимогами, які пред'являються до дослідника (інформацією субкультури). Адже задоволеність працею, собою і життям є, як відомо, критеріальним показником, а її міра — рушійною силою про-фесіоналізації та соціалізації.

Водночас розвиток наукового потенціалу — це оптимізація творчості, мисленнєвої діяльності також шляхом підвищення рефлексивної культури мислення. Адже саме наукова рефлексія, як компонент творчості, забезпечує переосмислення змісту свідомості її суб'єкта — ученого, самоудосконалення його особистості як творця та формування особистісної готовності до реалізації наукового потенціалу. Отже, наукова рефлексія виступає системним механізмом розвитку наукового потенціалу.

А відтак, активне запровадження в освітній процес вищої школи рефлексивної практики сприяє розвитку у студентів, аспірантів рефлексивної позиції як базового механізму розвитку й реалізації наукового потенціалу. Рефлексуюча діяльність забезпечує аналіз здійснюваних досліджень, виокремлення нових засобів для вибудови більш досконалих процесів науково-пошукової діяльності, сприяє оволодінню культурою наукової праці.

Творче мислення — це процес створення нових систем зв'язків, властивостей особистості, її інтелектуальних здібностей, що характеризуються динамічністю і системністю. У творчому мисленні й відображена сутність науково-дослідницької діяльності, яка передбачає наявність специфічних умінь і навичок, які виходять за межі типових алгоритмів, пошук незвичайних рішень, здатність ставити нові проблеми в умовах непевності, розмаїття виборів, здійснювати відкриття за межами наявних знань.

Отже, творче мислення — це результат і важлива умова розвитку особистості, систематичного і послідовного формування особистісних новоутворень в межах діяльності, передусім — науково-дослідницької. Оволодіння творчим мисленням є запорукою формування у дослідника рефлексивної здатності, тобто спроможності до цілепокладання, нестандартного підходу до розв'язання проблем, проектування дій, оцінки результатів діяльності, а відтак — умовою розвитку наукового потенціалу особистості загалом.

У сфері фахової освіти наукова діяльність є необхідним елементом освітнього процесу, засобом посилення у студентів мотивації до навчання, поглиблення інтересу до професії і сучасної фахової підготовки.

При цьому творчість як самостійна діяльність особистості виникає за умови внутрішньої потреби у ній. Отже, необхідною умовою науково-творчої реалізації особистості є сформованість мотивації дослідницької діяльності. Так, саме мотивація досягнення у науково-дослідній діяльності є умовою розвитку наукового потенціалу, оскільки передбачає намір долати щось складне, посилювати власну самоповагу, часом перевершувати самого себе у застосуванні власних здібностей.

Саме мотиваційний компонент підтримує у дослідника постійний інтерес до предмету дослідження, зумовлює пошук нових шляхів розв'язання проблеми, прагнення пізнавати незвідане.

Мотивація досягнень, таким чином, спрямована на кінцевий результат, орієнтована на мету дослідження і є однією з умов загального особистісного розвитку, орієнтує на успіх у будь-якій діяльності, в тому числі і науковій. Словом, мотивація досягнення виступає особистісним ресурсом розвитку наукового потенціалу.

В нашому дослідженні як самостійне інтегральне, цілісне утворення, що є умовою актуалізації наукового потенціалу, розглядається психологічна культура (культура Я) особистості. Психологічна культура, з нашого погляду, є способом гармонізації внутрішнього світу особистості, системо-утворюючим конструктом якого є Я, і гармонізації внутрішнього світу (Я) з світом зовнішнім.

На основі оптимальності або неоптимальності культури Я (як системо-утворюючого компонента структури психологічної культури особистості загалом) відповідним чином відбувається й становлення усіх інших її компонентів (передусім предметно-психологічного та соціально-психологічного).

Культура Я виявляється у готовності та здатності досягнення і підтримання особистістю гармонії усередині себе на основі особистісного зростання.

Висновки. Теоретичне дослідження дозволило систематизувати та конкретизувати психологічні фактори та механізми актуалізації наукового потенціалу особистості, а саме:

- засвоєння, прийняття студентами, магістрами, аспірантами цінностей культуротворення як основи мотивації дослідницької діяльності;
- усвідомлення необхідності орієнтуватися на культуротворення та культуротворчість у діяльності;
- оволодіння методами і засобами розвитку наукового потенціалу;
- орієнтація на культурно-дослідницький вектор поведінки;
- проектування і запровадження моделей культури наукової праці в навчально-пізнавальну (учні), навчально-дослідницьку (студенти) або у дослідницьку діяльність (аспіранти).

Таким чином, дослідження психологічних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості показало наступне:

- найбільш продуктивними й значущими підходами до дослідження механізмів розвитку наукового потенціалу особистості є аксіологічний, діяльнісний і акмеологічний;
- наявні дві основні групи психологічних механізмів — за рівнем узагальнення (перша), яка включає системні і конкретні, що пов'язані із сутністю та структурою наукового потенціалу особистості; за рівнем функціонування (друга група), яка включає відповідно особистісні й соціально-психологічні механізми;
- активізація зазначених психологічних механізмів зумовлює якісні новоутворення наукового потенціалу за стадіями його розвитку (пізнаваль-но-орієнтовний, потребово-пошуковий і активно-діяльнісний);
- структуру системних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості складають ціннісно-сміслові механізми, механізми самореалізації у підсистемах самопізнання, ідентифікації; відчуження; самоактуалізації; задоволеності; рефлексивні механізми (системна, предметна і метарефлексії);
- до структури конкретних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості входять прийняті студентами, аспірантами цінності культурно-оволодіння дослідницької діяльності як керівництва до дії, орієнтованість на культурно-дослідницький модус поведінки та оволодіння методами й засобами розвитку наукового потенціалу;
- структуру соціально-психологічних механізмів складають залученість до спільної дослідницької діяльності, готовність ефективно взаємодіяти у різних комунікативних ситуаціях і позитивно впливати на інших за умов групової роботи.

Отже, саме на засадах актуалізації наукового потенціалу можна розв'язати завдання формування особистості, готової та здатної (компетентної) до здійснення наукової діяльності.

Список використаних джерел і літератури

1. Драгомирова І. Концептуальні аспекти формування сучасного спеціаліста / І. Драгомирова // Вища школа. — 2001. — ¹ 2-3. — С. 49-52.
2. Зязюн І. Естетична регуляція цінностей свідомості / І. Зязюн // Вища освіта України. — 2005. — ¹ 3. — С. 5-12.
3. Поротій Я. І. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студента / Я. І. Поротій // Практична психологія та соціальна робота. — 2000. — ¹ 2. — С. 36-39.
4. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. — Івано-Франківськ: Лілея, НВ, 2009. — 512 с.
5. Асмолов А. Г. Культурно-історична психологія и конструирование миров / А. Г. Асмолов. — М.: Вороняк, 1996. — 768 с.
6. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование (логико-психологический анализ) / А. В. Брушлинский // Субъект: мышление, учение, воображение. — М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «Модэк», 1996. — 392 с.
7. Богдавленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богдавленская. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. — 173 с.
8. Выготский Л. С. Воображение и его развитие в детском возрасте / Л. С. Выготский. Собр. соч.: В 6 т. / Под ред. В. В. Давыдова. — М.: Педагогика 1982. — Т. 2: Проблемы общей психологии. — С. 436-454.
9. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. — СПб.: Питер, 1999. — 368 с. — (Серия «Мастера психологии»).

10. Исаев И. Ф., Макотрова Г. Ф. Исследовательская культура как фактор саморазвития стар-шекласников в профильном обучении: Монография / И. Ф. Исаев, Г. Ф. Макотрова. — Белгород: Изд-во Бел ГУ, 2007. — 236 с.
11. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. — СПб.: Питер, 2000. — 992 с.
12. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 486 с.
13. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Вып.1 / Под ред. Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2002. — С. 56–65.
14. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная / Пономарев Я. А., Козленко В. Н., Семичев И. И., Степанов С. Ю. и др.; Под ред. Я. А. Пономарева. — М.: Наука, 1990. — 224 с.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 1999. — 720 с.
16. Фельдштейн Д. И. О состоянии и путях повышения качества диссертационных исследований по педагогике и психологии. — М.: Педагогика, 2008. — С. 3–14.
17. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала / Е. Л. Яковлева. — М.: Флинта, 1997. — 224 с.

References

1. Dragomirova I. Kontseptualni aspekti formuvannya suchasnogo spetsialista/ I. Dragomirova // Vischa shkola. — 2001. — ¹ 2–3. — S. 49–52.
2. Zyazyun I. Estetichna regulyatsiya tsinnostey svidomosti/ I. Zyazyun // Vischa osvita Ukrayini. — 2005. — ¹ 3. — S. 5–12.
3. Porotiy Ya. I. Osoblivosti tsinnisno-motivatsiyanoi sferi studenta / Ya. I. Porotiy // Praktichna psihologiya ta sotsialna robota. — 2000. — ¹ 2. — S. 36–39.
4. Karpenko Z. S. Aksiologichna psihologiya osobistosti / Z. S. Karpenko. — Ivano-Frankivsk: Lileya, NV, 2009. — 512 s.
5. Asmolov A. G. Kulturo-istorichnaya psihologiya i konstuirovaniye mirov / A. G. Asmolov. — M.: Voronyak, 1996. — 768 s.
6. Brushlinskiy A. V. Myishlenie i prognozirovaniye (logiko-psihologicheskii analiz) / A. V. Brushlinskiy // Sub'ekt: myishlenie, uchenie, voobrazhenie. — M.: Institut prakticheskoy psihologii; Voronezh: NPO «Modek», 1996. — 392 s.
7. Bogoyavlenskaya D. B. Intellektualnaya aktivnost kak problema tvorchestva / D. B. Bogoyavlenskaya. — Rostov n/D: Izd-vo Rost. un-ta, 1983. — 173 s.
8. Vyigotskiy L. S. Voobrazhenie i ego razvitie v detskom vozraste / L. S. Vyigotskiy. Sobr. soch: V 6 t. / Pod red. V. V. Davyidova. — M.: Pedagogika 1982. — T. 2: Problemyi obschey psihologii. — S. 436–454.
9. Druzhinin V. N. Psihologiya obschih sposobnostey / V. N. Druzhinin. — SPb.: Piter, 1999. — 368 s. — (Seriya «Mastera psihologii»).
10. Isaev I. F., Makotrova G. F. Issledovatel'skaya kultura kak faktor samorazvitiya starsheklassnikov v profilnom obuchenii: Monografiya / I. F. Isaev, G. F. Makotrova. — Belgorod: Izd-vo Bel GU, 2007. — 236 s.
11. Krayg G. Psihologiya razvitiya / G. Krayg. — SPb.: Piter, 2000. — 992 s.
12. Leontev D. A. Psihologiya smysla: priroda, stroenie i dinamika / D. A. Leontev. — M.: Smyisl, 1999. — 486 s.
13. Leontev D. A. Lichnostnoe v lichnosti: lichnostnyiy potentsial kak osnova samodeterminatsii / D. A. Leontev // Uchenyie zapiski kafedryi obschey psihologi MGU im. M. V. Lomonosova. Vip. 1 / Pod red. B. S. Bratusya, D. A. Leonteva. — M.: Smyisl, 2002. — S. 56–65.
14. Psihologiya tvorchestva: obschaya, differentsialnaya, prikladnaya / Ponomarev Ya. A., Kozlenko V. N., Semyonov I. I., Stepanov S. Yu. i dr.; Pod. red. Ya. A. Ponomareva. — M.: Nauka, 1990. — 224 s.
15. Rubinshteyn S. L. Osnovyi obschey psihologii / S. L. Rubinshteyn. — SPb.: Piter, 1999. — 720 s.
16. Feldshcheyn D. I. O sostoyanii i putyah povysheniya kachestva dissertatsionnyih issledovaniy po pedagogike i psihologii. — M.: Pedagogika, 2008. — S. 3–14.
17. Yakovleva E. L. Psihologiya razvitiya tvorcheskogo potentsiala / E. L. Yakovleva. — M.: Flinta, 1997. — 224 s.